

Міністерство освіти і науки України
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
кафедра фундаментальних дисциплін початкової освіти

«До захисту допускаю»
завідувач кафедри фундаментальних
дисциплін початкової освіти,
доктор педагогічних наук, професор
_____ Володимир КОВАЛЬЧУК
«__» _____ 2025 р.

ВИКОРИСТАННЯ УКРАЇНОЗНАВЧОГО МАТЕРІАЛУ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

**Спеціальність 013 Початкова освіта
Освітня програма “Початкова освіта”**

Магістерська робота

на здобуття кваліфікації – Магістр початкової освіти.

Вчитель початкових класів закладу загальної
середньої освіти

Автор роботи – Дмитрів Софія Іванівна _____
підпис

**Науковий керівник – кандидат філологічних наук,
доцент Огар Анна Осипівна** _____
підпис

Дрогобич, 2025

АНОТАЦІЯ

Дмитрів Софія. Використання українознавчого матеріалу на уроках української мови в початковій школі

У магістерській роботі розкрито роль українознавчих відомостей як компонента мовної освіти в початковій школі. Зазначено, що ідея українознавчого виховання не нова, адже кожна держава вибудовує систему освіти саме на національних засадах. Українознавчі відомості охоплюють історію, географію, мистецтво, мову та літературу України, тож мають значний освітній потенціал. Увагу зосереджено на українознавчій лексиці, яка відбиває специфічні риси як матеріальної, так і духовної культури українського народу і завдяки цьому є засобом його пізнання.

Розглянуто також підходи, методи, прийоми та форми впровадження українознавчого матеріалу в початковий курс української мови, зокрема на основі антропоорієнтованої когнітивної методики, за якою метою навчання української мови є становлення мовної особистості, спроможної сприймати, зберігати, розвивати й поширювати певну інформацію як компонент національно-мовної картини світу. Реалізують це за принципом текстоцентризму: мову вивчають на основі текстів українознавчого змісту - про традиції, побут, вірування, мовленнєвий етикет, відомих українців тощо, що дають змогу поєднувати в одному предметі лінгвістичне, комунікативне та культурологічне вивчення. У ході дослідження проведено апробацію розроблених автором завдань на основі українознавчих матеріалів. Результати апробації засвідчують доцільність і ефективність використання українознавчих матеріалів на уроках української мови в початковій школі.

Ключові слова: навчання української мови, методи і прийоми навчання, українознавчі матеріали, українознавча лексика, текстоцентричний підхід, текст, інтеграція.

ANNOTATION

Dmytriv Sofiia. Using Ukrainian studies material in Ukrainian language lessons in primary school.

The master's thesis reveals the role of Ukrainian study content as a component of language education in primary school. It is noted that the idea of Ukrainian studies education is not new, because each state builds its education system on national principles. Ukrainian study content cover the history, geography, art, language and literature of Ukraine, so they have significant educational potential. Attention is focused on Ukrainian studies vocabulary, which reflects the specific features of both the material and spiritual culture of the Ukrainian people and, thanks to this, is a means of its knowledge. The approaches, methods, techniques and forms of introducing Ukrainian studies material into the course of the Ukrainian language are also considered, in particular on the basis of anthropo-oriented

cognitive methodology, according to which the goal of teaching the Ukrainian language is the formation of a linguistic personality capable of perceiving, storing, developing and disseminating certain information as a component of the national-linguistic picture of the world. This is implemented according to the principle of text-centrism: the language is studied on the basis of texts of Ukrainian studies content - about traditions, everyday life, beliefs, speech etiquette, famous Ukrainians, etc., which make it possible to combine linguistic, communicative and cultural studies in one subject. During the study, the tasks developed by the author were tested on the basis of Ukrainian studies materials. The results of the testing confirm the feasibility and effectiveness of using Ukrainian studies materials in Ukrainian language lessons in primary school.

Keywords: teaching the Ukrainian language, methods and techniques of teaching, Ukrainian studies materials, Ukrainian studies vocabulary, text-centric approach, text, integration.

ЗМІСТ

Вступ	6
Розділ I. Теоретичні засади використання українознавчого матеріалу на уроках української мови в початковій школі	10
1.1. Українознавчі відомості як компонент мовної освіти в початковій школі.....	10
1.2. Україноцентрична лексика як засіб формування знань про українство в початковій школі.....	17
Розділ II. Методичні засади використання українознавчого матеріалу на уроках української мови в початковій школі	25
2.1. Впровадження українознавчих матеріалів у початковий курс української мови	25
2.2. Перевірка ефективності використання українознавчих матеріалів на уроках української мови в початковій школі	40
Висновки	55
Список використаної літератури	59

Вступ

Сьогодні науковці, методисти, учителі-новатори, укладачі підручників пропонують у навчанні мови поєднувати такі підходи: комунікативно-діяльнісний, функціонально-стилістичний, проблемний, етнопедагогічний, українознавчий. Сучасні програми вибудовані саме на засадах комунікативно-діяльнісного підходу, який прерогативує розвиток мовленнєвих умінь і навичок, а вивчення теоретичних відомостей з мови, опанування знань і формування умінь має бути підпорядковане інтересам розвитку мовлення. Також мовний матеріал школярі мають засвоювати як інструмент думки, бо через зміст мовного матеріалу в процесі мовленнєво-мисленнєвої діяльності розвиваються комунікативні уміння [1]. Зазначимо, що на формування комунікативної компетентності учнів спрямоване й вивчення українознавчого матеріалу через вільне володіння українською мовою (уміння висловлюватися усно й письмово, аргументовано пояснювати факти), а також через любов до читання, відчуття краси рідного слова, усвідомлення ролі мови для ефективного спілкування та культурного самовираження [39, 4].

У парадигму освітньої політики України суттєві зміни внесли суспільно-політичні реалії. Пріоритетними напрямками виховання учнівської молоді є патріотичне й громадянське, що передбачає звернення до національної культури і переосмислення мети виховного ідеалу українця – патріота, активного громадянина з широким світоглядом, висококультурної особистості. Зокрема Закон України “Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності” (N2834-IX від 13.12.22 року) наголошує на важливості формування української національної ідентичності [15]. Сьогодні загалом у світі діє тенденція, спрямована на захист свого етнокультурного й мовного просторів, адже входження в європейський культурний простір, на думку О. Савченко, – це не копіювання й уніфікація, а вкорінення кращих рис у національну традицію, залучення до світової традиції

українських самобутніх національних і загальнолюдських культурних, освітніх, технологічних цінностей [29, 117]. З огляду на це цілком виправданим і затребуваним є залучення україноцентричного матеріалу в сучасну початкову освіту, а отже, й дослідження цієї проблеми.

Вагомість таких відомостей у сучасній освіті важко переоцінити. Актуальність українознавчої освіти зумовлена самою метою українознавства як науки – це цілісності формування знань про Україну і українство в системі національно-патріотичного виховання учнівської молоді як чинника розвитку національної ідентичності українців [6, 134]. Але це більше ніж сукупність знань, «це шлях до самопізнання й самотворення українства, здійснення ним своєї історичної місії, воно органічно поєднує (синтезує) процеси пізнання (самопізнання), творення (самотворення), виховання й навчання, народної і наукової педагогіки, вітчизняний і зарубіжний досвід, що органічно переростають в українолюбство та українотворення» [20, 4].

Проблему національно-мовної підготовки в контексті початкової школи реалізовували насамперед засобами українського фольклору, а також через осягнення лінгво- та етнокультурного потенціалу української лексики та фразеології. Ґрунтове дослідження провела А. Струк, описавши теоретичні й методичні засади формування лексико-народознавчої компетентності майбутніх учителів початкової школи. Це дослідження було зумовлене вимогами сучасної школи щодо формування національно зорієнтованої мовної особистості [30, 4]. Т. Левченко ґрунтовно дослідила процес збагачення школярів етнокультурознавчою лексикою, однак зосередилася на учнях 5-7 класів [21]. М. Пентилюк, А. Нікітіна, О. Горошкіна представили концепцію когнітивної методики навчання української мови, яка чільне місце відводить текстам україноцентричного спрямування [24]. В. Шляхова висвітлила українознавчі засади мовної освіти [38]. Н. Чабайовська, Н. Омельченко, М. Кальчук напрацювали освітню програму з українознавства для початкової школи [39].

Ефективність українознавчих текстів як засобу мовного і мовленнєвого розвитку учнів зумовила потребу обґрунтувати методику їхнього використання в початковій школі, що й зумовлює актуальність цього дослідження.

Мета роботи – з'ясувати особливості використання українознавчого матеріалу на уроках української мови в початковій школі.

Заявлена мета вимагала реалізації таких **завдань**: висвітлити роль українознавчих відомостей як компонента мовної освіти в початковій школі; схарактеризувати україноцентричну лексику як засіб формування знань про українство в початковій школі; висвітлити методичні особливості використання українознавчого матеріалу в початковому курсі української мови; запропонувати завдання на основі матеріалів українознавчого спрямування та перевірити їхню ефективність на уроках української мови в початковій школі.

Об'єкт дослідження – процес навчання української мови в початковій школі.

Предмет дослідження – особливості використання українознавчого матеріалу на уроках української мови в початковій школі.

Виконання роботи супроводжувалося використанням таких методів: аналіз лінгвістичної і методичної літератури; опитування, анкетування, спостереження, вивчення педагогічного досвіду; розробка завдань на основі українознавчих матеріалів, методи математичного аналізу; узагальнення та формулювання висновків.

Новизна роботи полягає в тому, що розроблено завдання на основі текстів україноцентричного спрямування (віршів сучасних поетів, спогадів сучасників, розповідей про відомих українців), мета яких, серед іншого, популяризувати українську культуру, розширювати знання про життя відомих українців. **Практична цінність** роботи полягає в тому, що вміщені завдання можуть бути використані студентами та учителями початкової школи.

Апробація роботи. Результати дослідження обговорено на засіданнях кафедри фундаментальних дисциплін початкової освіти, на студентській конференції, а також за матеріалами дослідження виголошено доповідь на конференції та опубліковано статтю:

Огар А., Дмитрів С. Використання українознавчого матеріалу на уроках української мови в початковій школі (на прикладі сучасних українських віршів для дітей). Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Том XIX: Людина, суспільство, історія: діалог у гуманітарному просторі / [Ред.: Я. Гжесяк, І. Зимомря, В. Ільницький]. Конін – Ужгород – Перемишль – Миколаїв: Посвіт, 2025 С. 189 – 194.
<https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/e1809076-5bd6-4ab6-904a-1fde67ebfe2d/content>

Структура й обсяг роботи. Магістерська робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури (40 позицій). Загальний обсяг роботи – 62 сторінки.

Розділ I. Теоретичні засади використання українознавчого матеріалу
на уроках української мови в початковій школі

*1.1 Українознавчі відомості як компонент мовної освіти
в початковій школі*

Українознавчі відомості відповідають на важливі життєві питання: хто ми як нація та звідки, які цінності нашого роду й народу, яка його місія. Це важливо для повноцінного розвитку особистості, адже для ідентифікації себе як українця, як патріота українознавство потрібне, “як повітря” [36, 99]. Значимість українознавчих відомостей у всіх ланках освіти важко переоцінити: рідна культура є найефективнішим засобом виховання справжньої культурної універсальності світовідчуття людини, бо така універсальність тут є не умоглядною конструкцією, але має за основу безпосередній життєвий досвід і свій, і на досвід предків [9, 313]. Шляхом до досягнення україноцентричних відомостей є українська мова.

Ідея українознавчого виховання молоді не нова. Очевидним є те, що незалежна держава потребує вихованої на національних засадах. Тож віднаходимо такі ідеї в багатьох педагогічних системах. Яскравим прикладом є концепція Василя Пачовського – ученого, педагога, поета, одного з організаторів літературної групи “Молода Муза” разом з Богданом Лепким, Петром Карманським та ін. Цю концепцію він презентував учасникам Першого Українського Педагогічного Конгресу у Львові в 1935 році. Педагог переконував, що стрижнем національної школи є українознавство, яке охоплює мову, літературу, історію, музику, мистецтво. Свідому українську молодь може виховати лише школа “пройнята наскрізь” національним духом і лише українською мовою, а в протилежному разі школа виховує “безхребетну інтелігенцію”. Педагог закликав доповнити засоби навчання і виховання у національному дусі, зокрема вдаватися до надбань української філософії – творів Г. Сковороди, доробку П. Юркевича, а також до художніх творів державотворчого змісту. Важливими відомостями є історичні, які витворюють

бачення Української нації і є необхідними для того, щоб сформувати народ, який оцінює події з державницьких позицій. Тож важливо подати історію Української держави так, щоб учні осягнули її тяглість, давність. Вагомим компонентом україноцентричного становлення молоді є вивчення національного мистецтва. В. Пачовський радить демонструвати учням зображення Софії Київської, Печерської Лаври, церкви Св. Юра у Львові тощо. Додамо, що варто демонструвати й архітектурні пам'ятки місцевого значення і на основі цих демонстрацій і розповідей організувати освітній процес. Не оминає педагог відвідування театру, концертів, інших світ і “національних імпрез”. Підсумовує автор своє бачення освітнього процесу в національному руслі тезою, що школа й учитель мають “виховати державотворче покоління, щоби витворити дійсну зрілу націю до великого завдання” [цит за 8, 132–134].

Сучасна концепція акцентує в трактуванні українознавства саме інтегративний складник (за Л. Токар), відмежовуючи його від галузевих дисциплін. У такому ракурсі осердям українознавства є “український світ” як культурно-історичний феномен, а його смисловими центрами у великому концентрі Україна є етнос, природа, мова, нація і держава, культура, світ (міжнародні відносини), ментальність, історична місія світового українства. Чи не найважливішою проблемою сучасного українознавства є інтеграція знань на рівні названих смислових центрів що акумулюють досвід основних сфер життєдіяльності українства [9, 311].

Зазначимо, що, попри важливість українознавчих засад освіти, українознавство як інтегративна культурологічна дисципліна зазнає критики: На думку Я. Дашкевича, поняття українознавство стосується “додержавного існування української нації”, а тому дещо дискримінаційний [10, 8.] Я. Ічаєвич більш поміркований у цьому питанні, але все ж вважає українознавство як інтегративний курс зайвим, адже “поглиблення знань про Україну й українців забезпечується, насамперед, всім комплексом взаємопов'язаних українознавчих дисциплін, яких не може замінити якась окрема українознавча дисципліна” [11,

276]. В. Даренська спростовує таке бачення українознавства: по-перше, сучасний стан “українського світу” як культурно-історичного феномену зазнає певних випробувань, наприклад, явну загрозу перетворення українознавства в певну ідеологічну компіляцію (тенденції до цього дуже виражена), тоді як у межах європейської культури на основі критерію раціональності ця наука має презентувати Україну як певний регіон світової історії, культури, географії, філософії, мови тощо; по-друге, українознавство має свій специфічний предмет і завдання, що відмежовує його від галузевих українознавчих дисциплін: його мета – світоглядний синтез на основі вивчення конкретних галузей національної культури. У такому руслі мета українознавства – інтегрувати різні царини гуманітарного знання, конкретних галузей національної культури задля самоідентифікації та екзистенційного самовизначення особистості. Це важливо з огляду на свідоме формування конкурентоспроможного культурного іміджу України у світі, що відбиває найсучасніші цивілізаційні атрибути своєрідності національної культури [9, 311-312].

Особливого звучання набуває педагогічний досвід українознавчого спрямування під час війни. Зусилля педагогів спрямовані на оновлення методичних підходів у системі національно-патріотичного виховання завдяки засвоєнню ціннісних ідеалів своєї сім’ї, вивчення різноманіття рідного краю, осягнення феномену України [6, 149]. Ефективність цього процесу залежить від кількох чинників, серед яких комплексність і системність, які забезпечують опанування учнями знань у логічному зв’язку й наступності. Одним із компонентів освіти, який має забезпечувати реалізацію українознавчого становлення учнів – мовний компонент. Хоча нагальна проблема залучення українознавчого струменю в методику навчання української мови була озвучена ще М. Стельмаховичем у 1993 році, суспільно-політичні умови сьогодення змушують по-новому глянути на її втілення. Українознавчими засадами мовної освіти названо народність, історизм, етнічну соціалізацію, врахування регіонального й родинного мовного середовища: народність має реалізовувати

широке використання народної творчості й художньої літератури, історизм націлений на формування історичної пам'яті молоді, етнічна соціалізація має на меті становлення патріотично налаштованої особистості, принцип урахування регіонального мовного середовища спонукає вдаватися до країнознавчого матеріалу [38, 6].

Концепцію вивчення української мови на засадах українознавства розробили Світлана Єрмоленко і Любов Мацько, а згодом свої напрацювання презентували й інші лінгвометодисти. За цими концепціями, навчальний контент має презентувати матеріал, який дасть змогу краще пізнати свою країну, народ, його культуру й традиції. Автори виробили модель поєднання лінгвістичної, комунікативної спрямованості мовної освіти з дотриманням стрижневого українознавчого принципу подачі навчального матеріалу. Вивчення української мови в такому руслі безпосередньо пов'язане з визначенням у працях П. Кононенка принципом універсалізму мови та її значення в процесах пізнання та виховання, у формуванні україноцентричного світогляду [12, 339].

С. Єрмоленко зокрема запропонувала не лише подавати матеріал в легкій і доступній формі, а й на основі текстів з українознавчою інформацією. Скажімо, тексти про славетних українців, які мають на меті виховувати почуття гордості, бажання наслідувати духовно багатих людей, які прославили рідну землю. Розповідь про таких українців має відбуватися через тематично дібрані вправи. Концептуальним дослідниця вважає вивчення народної фразеології, у якій простежується зв'язок з історією, культурою, особливостями національного характеру. Розкриття змісту фразеологізмів пов'язане з відтворенням життєвих ситуацій, що демонструють гумор і дотепність народу. Так само важливо подавати відомості з історії України від найдавніших часів і до сьогодні [12, 320-321]. Особливий тип роботи передбачає опрацювання репродукцій картин відомих українських художників і художні тексти, дібрані до цих картин. Мета

такої роботи – виховувати естетичний смак учнів, вміння складати твір за картиною, виконувати творчі завдання [12, 329].

З метою подачі українознавчих відомостей в підручники вміщують додаткові тексти, дібрані з мемуарної, художньої, художньо-публіцистичної, науково-навчальної літератури. Вчитель може по-різному їх використовувати: для аудіювання, для роботи над лексикою, для різного типу переказів. Безумовно, такі тексти добирають для виявлення в них різних видів орфограм і їхнього практичного засвоєння. Окрім цього, усі зв'язні тексти демонструють закономірності функціонування мовних одиниць як засобу формування думки, вираження почуттів. Такі тексти також орієнтують читачів на культурологічно-естетичну, пізнавальну, виховну функції слова. Так, поетично пише про красу рідної землі Є. Гуцало. Для юного читача призначені мальовничі образки Д. Чередниченка [12, 355]. У початковій школі учні опановують українознавчий компонент насамперед на виховних заходах і як дидактичний матеріал, скажімо, на уроках української мови, мистецтва тощо.

На основі принципу єдності навчання, виховання і розвитку вивчення української мови має об'єднувати три змістові компоненти: лінгвістичний (спрямований на розвиток мовної і мовленнєвої компетенції), етнокультурознавчий і методологічний. Етнокультурознавчий має на меті формувати культуру мовців через ознайомлення з культурними набутками свого народу, виховання патріотизму та моральності. Реалізовувати ці завдання варто на основі текстоцентричного підходу, за яким для вивчення мовних фактів і явищ добирають систему вартісних текстів, які слугують і джерелом пізнавальної інформації, і взірцем реалізації комунікативної інтенції мовця, засобом апеляції до життєвого досвіду школяра та реалізації освітніх завдань. Тексти вивчають в аспекті етнокультурознавчому: перевагу варто надавати текстам українознавчої тематики, що виявляють поліфункціональність української мови, її світоглядну, культуроакумулювальну, когнітивну, естетичну, комунікативну функції. Опрацювання текстів має також бути

досвідом емоційно-ціннісної оцінки інформації і стимулювати до мовотворчості учнів [23, 94].

Крізь призму українознавчих засад мовної освіти прерогативними називають такі напрями: 1) важливість розвитку мовної особистості з українознавчим світоглядом, усвідомлення аксіологічних орієнтирів українського народу і шанобливого ставлення до них (мові належить непересічне місце в структурі цінностей), вироблення потреби глибокого вивчення мови і через неї вивчення історії, традицій і звичаїв народу, чому має сприяти українознавчий контент підручників, який водночас дасть змогу осягнути багатство і різноманітність виражальних засобів української мови, перейняти мовну картину світу українців; 2) реалізація під час становлення україномовної особистості інтегрального підходу до вивчення мови, літератури, історії, зокрема біографічних прикладів відомих особистостей через аналіз їхньої ролі в розвитку української культури та мови, що дає змогу виробити мовні смаки й уподобання, позитивну мотивацію і зацікавленість, урізноманітнює мовленнєву діяльність; 3) широке використання в процесі вивчення української мови завдань на добір і аналіз мовних одиниць, конструювання, оцінювання, редагування текстів різних стилів і жанрів, що дасть змогу вдало послуговуватися мовними засобами в щоденному спілкуванні [38, 4].

Отже, у сучасних умовах наскрізною в освітньому процесі має бути національна спрямованість – освіта має базуватися на національному ґрунті, зокрема мовна освіта має органічно поєднуватися з історією, культурою, географією, релігійними переконаннями українського народу. Це дасть змогу, окрім досягнення передбачених програмою мовно-літературної освітньої галузі результатів навчання, реалізовувати низку виховних і соціальних цілей.

У початковій школі опанування українознавчих відомостей передбачає навчання і виховання учнів засобами народної педагогіки завдяки використанню світоглядних ідей, прагнень, перейманню звичаїв і традицій.

Неабияке значення в цьому процесі має ознайомлення усною народною творчістю, зокрема з дитячим фольклором.

Українознавчі відомості в початковому курсі української мови впливають на формування національної ідентичності, на розвиток комунікативної компетентності (збагачення словникового запасу учнів, який впливає на розвиток їхнього усного й писемного мовлення), на морально-етичне становлення молодших школярів (формування етичних орієнтирів через народну мораль).

Тож україноцентричні відомості є дієвим засобом виховання патріотизму, національної гордості, формування української національної ідентичності. Функції українознавчих відомостей виходять далеко за межі передачі фактів про Україну: українознавчий компонент формує в молодших школярів мовну, культурну й ціннісну основу, яка стає фундаментом для поального навчання та самореалізації. Водночас тексти українознавчого спрямування є ефективним дидактичним матеріалом для реалізації мети мовно-літературної освітньої галузі в початковій школі, яка передбачає не лише здатність спілкуватися українською мовою для культурного й національного самовияву, а й формування шанобливого ставлення до культурної спадщини.

1.2. Україноцентрична лексика як засіб формування знань про українство в початковій школі

Учені зазначають, що важливим і найяскравішим джерелом формування україноцентричного світогляду є опанування народознавчої лексики. Загалом мова відіграє непересічне місце в процесі повноцінного духовного та інтелектуального відродження народу. Дослідники відзначають прямий формувальний вплив україномовного середовища [35]. З огляду на це специфіку народознавчої лексики досліджували Т. Левченко, О. Паламарчук, В. Русанівський. А. Струк здійснила глибокий і всебічний аналіз лексичного концепту формування лексико-народознавчої компетентності майбутніх учителів початкової школи, дійшовши висновку, що через народознавчу лексику людина пізнає генетичний код нації, вивчає історію свого народу, осягає феномен його духовності [30, 81–90].

У такому ракурсі важливо окреслити саме поняття народознавча, або етнокультурознавча лексика. Т. Левченко так його трактує: неоднорідна за походженням лексика, семантика якої відбиває специфічні риси як матеріальної, так і духовної культури народу. Це значення в семантичному полі слова може мати як центральні, так і периферійні позиції. Як носій особливої семантики така лексика часто номінує багатозначні символи [21, 236].

Відзначимо, що сьогодні в науковому обігу є кілька синонімічних або схожих термінів. А. Бурячок веде мову про специфічно українську лексику, зараховуючи до неї слова різного походження й давності, що функціують в українській мові й віддзеркалюють її специфіку, тобто те, чим вона на лексичному рівні відрізняється від слов'янських мов [30, 84]. Тут, на нашу думку, йдеться більше про специфіку мовну, хоча, безперечно, саме серед специфічно української лексики функціують слова, що віддзеркалюють специфіку Української нації і держави, побут народу, його вірування, специфічні звичаї та традиції.

У мовознавчій науці функціонує також термін безеквівалентна лексика. У його дефінуванні немає одностайності, тож важко відмежувати його від інших або порівняти з тими, у семантичну структуру яких входить компонент “національно маркований”. Хоча наявність своєрідного етнокультурного шару лексики застережень не викликає. У трактуванні безеквівалентної лексики наголошують на тому, що її семантика значно зумовлена історією та культурою народу, його світобаченням, а отже, і діяльністю. Ця лексика віддзеркалює національну специфіку мови на найяскравішому – лексичному – рівні, номінуючи не властиві іншим народам явища і предмети. Такі слова становлять лише 6-7 % активного лексикону та йменують етнічно значущі предмети-реалії, що фіксуються словами-реаліями: бандура, ватра, гопак, джура, вечорниці. Критеріями виділення таких слів є:

- семантичний (визначальним є значення слова);
- граматичний (показовий щодо одиниць, які мають формальні показники);
- функціонально-стилістичний (таку лексику вводять у текст задля створення національного колориту, вона нерідко стає смисловою домінантою усього твору) [32, 252].

Частково розмежовує схожі поняття Р. Зорівчак: дослідниця вважає, що безеквівалентна лексика – поняття ширше, ніж слова-реалії, бо останні лише покривають лексико-предметну еквівалентність, тоді як до безеквівалентної лексики ще зараховують деякі прислів'я і приказки та лексеми, що номінують непередметні поняття. Попри те, національно-культурний складник значення одиниці присутній також і в інших мовознавчих поняттях: фонова лексика, етнографізм, локалізм тощо [17]

Є думка, що безеквівалентна лексика ієрархічно структурована, у ній виділяють центр і периферію. Центральні позиції посідають слова-реалії, а периферійні – фонові слова. Останні відображають своєрідність осмислення довкілля етносом на рівні лексики. Це такі слова, специфіку яких визначає конотація (експресивно-оцінні відтінки значень), асоціативне поле, тобто, крім

основного лексичного значення, вони мають ще додаткове, національно або культурно зумовлене, відоме певному народові: барвінок, гарбуз, рута, вінок, піч. Тож в таких словах найважливішими є позалінгвістичні компоненти значення. Зазначимо, що пошук відмінностей виявив більше спільних рис усіх зазначених понять: така лексика слугує джерелом знань про етнос, про його менталітет, звичаї, традиції, культуру, адже називає типові, характерні, для духовної і матеріальної культури народу явища і поняття. У лексичному значенні цих слів є традиційно закріплена етнокультурна інформація, а загалом вони номінують культурні, побутові, соціально-політичні реалії та поняття, не властиві культурі інших етносів [32, 253].

Натрапляємо й на поняття національно маркованої лексики, під яким розуміють специфічно національно слова й вислови, що не мають відповідників через відсутність номінованих ними реалій в мовах інших народів [30, 84]. М. Філіпчук етнокультурні мовні одиниці вважає такими, що породжені історико-культурною свідомістю народу, тому їм властиве історичне й культурне нашарування смислів. Дослідник ототожнює їх з етнокультурними концептами, що є константами народної культури й акумулюють у мові знання у формі культурної інформації [30, 86]. Знаними в цій царині є праці відомого мовознавця В. Жайворонка, який наголошує, що яскравим складником культури народу є його мова. Сягаючи корінням міфологічних витоків давнього світосприймання, мова законсервувала воістину неперевершені зразки етносимволіки слова й виразу. Тож семантика багатьох мовних одиниць має глибинні етнокультурні нашарування, етносимволіка яких відображає етносимволіку позначуваних ними позамовних реалій. Важливо, що природу багатьох мовних одиниць можна досягнути лише в етнокультурному контексті. Такі одиниці відтворюють українські реалії, український національний колорит, українську ментальність, стаючи знаками національної культури [13, 667-671.] До таких мовних одиниць зараховують слова, пов'язані з побутом, звичаями, одягом, їжею, символами та духовним життям українців: хата, піч, кобза,

сопілка, писанка, кутя, вишиванка, рушник. Ці одиниці є знаками етнокультури, бо не лише називають предмети чи явища, а й виражають глибинні смисли, відтворюючи національний світогляд.

Важливими також є праці В. Кононенка в цій галузі. Дослідник вважає, що мова є національно-духовним скарбом народу, що закумулявав його світобачення, спосіб життя, культуру, звичаї, традиції, обряди – усе те, що визначає національний менталітет. У лексико-фразеологічному багатстві яскраво проявляються ті національно-культурні мовні компоненти, що найповніше відображають народний дух. Їх презентує широке коло слів і сталих зворотів із виразним історико-культурним наповненням, що віддзеркалюють специфіку буття українців. Тож сучасна лінгвістика орієнтована на вивчення ментально-культурних процесів і категорій, національної мови й культури. В. Кононенко характеризує символи української мови, що своїм концептуальним смислом репрезентують різні вияви народного життя, особливості національного бачення дійсності [19, 5]. Словесні символи входять у систему мовно-естетичних знаків культури, постаючи водночас ментальним специфічним національним утворенням й вербальним його виявом, скажімо, хліб, земля, пісня.

Саме народознавча лексика гармонійно поєднує два компоненти: народознавчий – на основі звичаїв, традицій, обрядів вивчають традиційну народну культуру, яка постає в етнічних і регіональних формах; лексичний – головним джерелом вивчення української культури є саме мова, насамперед її лексико-фразеологічний фонд. Саме така лексика творить семантичний, емоційний та естетичний зміст, бо концентрує національні та загальнолюдські цінності, тому вивчення народознавчої лексики є одним із аспектів вивчення рідної мови [30, 82].

Народознавча лексика має особливе етнокультурне забарвлення. До корпусу українознавчої лексики зараховують тематичні групи слів, що віддзеркалюють особливості світосприйняття й світобачення українців, умови

їхнього життя, поведінкові стереотипи. Вагомим шаром такої лексики є діалектизми та регіоналізми, які увиразнюють мовні територіальні риси, а дуже яскравим стійкі сполуки слів – паремії, фразеологізми, загадки, казкові формули тощо. Саме усна народна творчість є скарбницею етномовних компонентів, адже в думках, піснях, легендах, казках, колядках тощо мовно передано етноспецифічні реалії та події. Опрацювання цього етномовного матеріалу ускладнене його різноманітністю, багатоярусністю, насиченістю, однак відкриває перспективи нового осмислення незліченного лексичного багатства як засобу встановлення їхньої етнічної мовної основи, що дасть змогу лінгвістам і лінгводидактам віднаходити нові шляхи реконструкції та формування української мовної особистості. Минуле й сьогодення нашого народу ґрунтовно змальовано в українській художній літературі, що робить її також джерелом вивчення народознавчої лексики [30, 84].

Увагу варто зосередити й на опрацюванні фразеологізмів, крилатих висловів народно-побутового характеру. Фольклорні й авторські художні тексти дають ґрунтовний матеріал для лінгвістичних спостережень. Їх аналіз зумовлює усвідомлення зв'язку між словом і сталим висловом, з'ясуванню відмінностей між вільним і стійким словосполученнями, між прямим і переносним значенням тощо [30, 85].

Використання українознавчої лексики має значний виховний потенціал, адже дає змогу нав'язливо передати національний ідеал українського народу, у якому чільне місце посідає шана до рідної землі, до рідної мови, до духовних надбань народу. Цей ідеал має тяглу історію, однак зазнає змін і доповнень відповідно до умов, особливо сучасних реалій, тож вивчати його можна через таку лексику, яка номінує загальнолюдські цінності (добро, справедливість, гідність, чесність, повага), та ту, яка актуальна зараз для українців (патріотизм, свобода, мир, Герой). Виховний ідеал – це той орієнтир, ідеальний образ, до якого має прагнути педагог при вихованні молодого покоління. За О. Вишневським, виховний ідеал концентрує основну суть педагогіки та її мету,

прагнення. Так виховний ідеал орієнтує освітній процес на майбутнє. Зміст виховного ідеалу охоплює ядро й периферію, все ж пов'язану з центром. Ядерний зміст формують абсолютні стійкі цінності, які творять загальнолюдський ідеал. До ядра належать й ті цінності, що зумовлюють почуття окремішності, або національного. Національне є природовідповідним, засноване на універсальних законах поділу всього живого, творячи водночас із загальнолюдським специфічні, особливі риси певного народу. Отже, структура виховного ідеалу передбачає універсальне та національно зумовлене, а також схильність до певного суспільного устрою, спрямованість характеру людини зокрема і народу загалом [4, 10-11].

За нормальних історичних умов виховний ідеал відповідає суспільному ідеалові й реалізовується в закономірностях освіти. Його зміст зорієнтований на власні інтереси народу, превалюючи їх перед прагненнями окремих груп чи людей. Хоча певні особистості мають вплив на виховний ідеал народу. Скажімо, Т. Шевченко подолав безсилля та плаксивість і повернув ідеалові соціальне, бунтарське звучання. Сутнісна формула українського виховного ідеалу – це служіння Богові й Україні. В її основі хліборобська психологія нашого народу [4, 15]. Стійку серцевину українського виховного ідеалу завжди творили духовні цінності, що єднає нас з Європою. Високі й здорові ідеали є запорукою виживання нації. Вони визначали основу традиційного змісту українського виховного ідеалу. Його доповнює сучасне соціальне замовлення й особливості національного характеру. Виховний ідеал взаємопов'язаний з етнопсихологічними особливостями народу, які йменуть “національний характер” [4, 27–34].

Врахування традиційних здобутків має на меті збереження надбань історичного досвіду, культури, мови тощо. Орієнтація на кращі традиції народу не замикає його у вузьких національних рамках, а навпаки стверджує як самодостатній, аутентичний, рівний серед цивілізованих народів, які мають свої гідні надбання й запозичують досягнення інших. Життя народу в традиціях

відбиває характер національного буття, тому вивчати звичаї, традиції, обряди, вірування необхідно для кожного українця, щоб узгоджувати свою діяльність з інтересами нації. Дослідження підтверджують, що учень має постійно зазнавати виховного впливу шляхом впровадження в освітній процес надбань матеріальної й духовної культури свого народу. Це необхідно передусім для природного формування особистості дитини, для найширшого розкриття її схильностей, розвитку здібностей [35, 169]. Вважаємо, що це можливо через вивчення україноцентричних відомостей, зокрема лексики. Скажімо, при вивченні традицій святкування Різдва (Коляда, колядка, щедрівка, вертеп, куця, узвар, дідух, Різдвяна зірка), Великодня (писанка, крашанка, дряпанка, орнамент, паска, гаївки).

Отже, народознавча лексика є джерелом мовного і мовленнєвого розвитку учнів, а також засобом формування їхньої національної свідомості, що дуже важливо в сучасних реаліях. Освітню роль такої лексики можна структурувати в кількох напрямках:

1) розбудовує лексикон молодших школярів, розширюючи водночас їхній світогляд, за рахунок чого збагачує мовлення учнів, робить його змістовнішим і виразнішим; сприяє розумінню учнями походження та значення власних українських назв, топонімів, прислів'їв, приказок, фразеологізмів; стимулює становлення мовної особистості, здатної послуговуватися українською мовою як засобом пізнання і самовираження; через вивчення фольклору, поезії учнів розвивають мовне чуття й мовні смаки; зумовлює засвоєння знань про історію, культуру, традиції, природу та побут українського народу;

2) утверджує моральні цінності, пов'язані з традиціями українського народу – працелюбність, гостинність, повагу до старших тощо, забезпечуючи спадкоємність моральних і культурних цінностей; формує в учнів патріотизм, гордість за свій народ, шанобливе ставлення до рідної мови, відчуття краси рідного слова, його мелодійності й образності; усвідомлення себе частиною українського народу.

Тож українознавча лексика – це засіб формування мовної, культурної й національної ідентичності учнів. Завдяки такій лексиці учитель має змогу не тільки презентувати навчальний матеріал, а й на його основі реалізовувати виховні, розвивальні цілі освітнього процесу.

Розділ II. Методичні засади використання українознавчого матеріалу на уроках української мови в початковій школі

2.1. Впровадження українознавчих матеріалів у початковий курс української мови

Розвиток сильної незалежної України, її долучення в європейський освітній простір можливий лише за умови національного самоусвідомлення та самооцінення народу, вивчення та поширення серед світової спільноти культурної спадщини українців. Непересічне місце в цьому процесі відіграє українська мова, в лексичному різноманітті якої криються незліченні культурні скарби. У такому ракурсі стратегічний документ “Нова українська школа” – це методологічний орієнтир, що окреслює траєкторію становлення особистості відповідно до виховного ідеалу українця. Сучасна школа має формувати особистість не лише здатну здобувати україноцентричні знання насамперед через засвоєння лексико-народознавчих відомостей, а й вдало використовувати їх щоденному житті, послуговуватися ними для сталого розвитку [30, 2].

Навчальні предмети створюють надійний ґрунт для ефективного засвоєння тих основ, які утверджують стійкі світоглядні орієнтири особистості. Цілісність світогляду формують насамперед гуманітарні знання. Сучасні соціокультурні пріоритети орієнтують на збільшення відомостей з історії, літератури, мови, фольклору, бо в умовах глобалізаційних цивілізаційних процесів кожен народ хоче зберегти свою ідентичність, самобутність національної культури, внести у світовий простір місце своїм духовним і матеріальним цінностям [12, 356]. Опанування рідною мовою – насамперед це україноцентричне виховання, завдяки якому дитина входить у суспільство через його мову та культуру. Українська мова – це відомості про український народ, його ціннісні орієнтири [12, 339].

Обґрунтовування методики вивчення українознавчих відомостей в початковій школі має тривалу традицію, попри те, що така дисципліна не

представлена в сучасних програмах. Монолітний погляд на втілення навчального предмета про українознавство в початковому курсі на засадах Нової української школи реалізовано у вагомому науково-методичному напрацюванні М. Чабайовської, Н. Омельченко, М. Кальчук. Методисти створили Програму курсу українознавства за вибором «Я люблю Україну» (1-4 класи), яку затверджено для використання в загальноосвітніх навчальних закладах [39], та комплект інтегрованих посібників-зошитів «Я люблю Україну» для учнів 1-4 класів закладів загальної середньої освіти (автори: Чабайовська М.І., Омельченко Н. М., Синільник В. В.), мета яких – стимулювання творчо-пошукової та проєктної діяльності учнів початкових класів на основі інтерактивної моделі навчання. Автори пропонують тексти та завдання для осягнення молодшими школярами феномену України як держави, її історії та сьогодення, традицій і звичаїв, культури народу та її регіональних особливостей, української усної народної творчості, національного мовленнєвого етикету тощо. Наголосимо, що мета курсу передбачає формування низки компетентностей в учнів: громадянської, соціальної, культурної, екологічної, комунікативної, компетентності в галузі природничих наук, техніки й технологій, компетентності навчання упродовж життя [39, 3–4]. Як бачимо, опанування українознавчих відомостей сприяє комунікативному зростанню молодших школярів, що суголосне з метою початкової мовної освіти.

М. Пентилюк та ін. обстоюють антропоорієнтовану когнітивну методику, за якою метою навчання української мови є становлення мовної особистості, спроможної сприймати, зберігати, розвивати і поширювати певну інформацію як компонент національно-мовної картини світу. Досягають цього завдяки інтенсифікації навчання української мови на основі принципу текстоцентризму. Мову як частину культури можна осягнути на основі текстів найперше українознавчого змісту – про традиції, побут, вірування, мовленнєвий етикет, відомих українців тощо. Такі тексти дають змогу поєднувати лінгвістичне, комунікативне і культурологічне вивчення [24].

Провідні принципи когнітивної методики – етнокультурологічний (передбачає вивчення української мови на широкому культурологічному тлі) та інтегративний (передбачає поєднання вивчення української мови з іншими суміжними дисциплінами). Формування етнокультурологічної компетенції відбувається за рахунок вивчення національно маркованих мовних одиниць, одиниць українського мовленнєвого етикету й загалом становлення національно-мовної картини світу. Саме опрацювання текстів дає найширші можливості для формування предметної, етнокультурологічної, мовної, прагматичної і комунікативної компетентності [23, 95].

Текстоцентричний підхід до навчання української мови вважають одним із провідних. Його характеризують як спрямованість освітнього процесу на розвиток мовленнєвих умінь і навичок на текстовій основі. Основним компонентом підручника є текст, що покликаний реалізувати комплекс освітніх цілей. Текст для вчителя – це засіб формування системи цінностей, мовної і комунікативної компетентностей учня, а для учня – джерелом навчальної, виховної, соціокультурної інформації, об'єкт розуміння і вивчення. Для текстоцентричного підходу визначальним є положення, що опанування мови на основі тексту дає змогу водночас удосконалювати мовленнєві уміння та навички школярів, а також реалізувати функціональний підхід по подання й засвоєння мовних відомостей [7, 69-70]. Дослідники стверджують, що текстоцентричний підхід є найефективнішим для формування мовленнєво-комунікативних умінь (обґрунтовувати чи спростовувати окремі тези, створювати діалоги, модифікувати обсяг і жанр письмового висловлення, погоджуватися чи ословлювати незгоду тощо). Мовна освіта неможлива без роботи з текстом. Текст як основний засіб навчання демонструє учням способи вирішення мовних, мовленнєвих і правописних завдань. Осягнення мовних явищ поєднано з розумінням їхньої ролі в тексті, що можливо на підставі аналізу тексту як сукупності змісту та форми. Це зумовлює тісне поєднання

формуванням мовленнєвих умінь і навичок на основі вивчених лінгвістичних знань [7, 71–72].

Важливим у контексті поєднання текстоцентричного й українознавчого підходів до вивчення української мови є критерії відбору текстів. Серед них називають:

- актуальність, сучасність;
- інформативність, змістовність;
- доступність;
- наповненість значущими мовними одиницями і явищами;
- виховний зміст [23, 95].

Вважаємо, що до цих критерії варто додати розвивальний потенціал (нові слова, фрази, граматичні форми), національна маркованість (відомості про національні традиції та свята, звичаї, символи, про українських діячів, природу України, побут тощо), інтегративний потенціал – текст має давати можливості для інтеграції з мистецтвом, скажімо, колядки, орнаменти; з технологіями, скажімо, виготовлення писанок; з читання (художні твори про свята, традиції, відомості про письменників, чиї твори вивчають в початковій школі тощо), емоційна привабливість (сюжет, близький досвіду дітей, що викликає інтерес і бажання вчитись).

Особливо варто зважати на світоглядно-виховний потенціал текстів українознавчого спрямування, який має стимулювати виховання національних почуттів, національної ідентичності, патріотизму, поваги до історії Української держави, її культури, мови, розвиток світоглядних орієнтирів здобувачів освіти як носіїв національних цінностей. Вивчення на матеріалі таких текстів різних стилів і жанрів, виокремлення в них національно маркованих, діалектних мовних одиниць та визначення їхньої стилістичної ролі, засвоєння етноетикету та використання норм самовираження в процесі комунікації, формування вмінь продукувати власні національно-культурні тексти на основі здобутих знань якраз і формує національну свідомість учнів [23, 96].

Тексти українознавчого спрямування треба доповнювати різними видами завдань (традиційні лексико-граматичні вправи, вправи стилістичного характеру), змістові вправи (дати відповіді на запитання, визначити тему і основну думку, скласти план до тексту тощо), комунікативні вправи і завдання (продукуванням власного мовлення). Навчально-комунікативні вправи забезпечують осягнення й запам'ятовування національно маркованих мовних одиниць, сприяють тому, що учні будуть послуговуватися ними в різних типах і стилях мовлення (пошук у текстах власне українські слова, добір українських відповідників; пояснення значення діалектизмів, заміна літературними відповідниками; пояснення стилістичної ролі слів із зменшено-пестливими суфіксами тощо). Відповідно продуктивні вправи (запам'ятати і пояснити висловлювання відомих українських діячів про мову, народ тощо) і репродуктивні вправи (простежити функціонування національно маркованих мовних одиниць у текстах-взірцях, їхнє відтворення на основі поданого матеріалу) закріплюють вивчене, сприяють кращому його засвоєнню [23, 96].

Прісовська Г., Антонюк О. пропонують використовувати в методиці різні форми, види та прийоми роботи, що сприяють вивченню лексикологічних знань, набуттю лексичних умінь і навичок. Лінгвометодисти пропонують для такої роботи систему вправ, які варто впроваджувати відповідно до принципу поступового наростання складності: спочатку вправи для аналізу, згодом – репродуктивно-продуктивні та творчі:

- а) вправи на сприймання українознавчої лексики;
- б) на осмислення значення українознавчої лексики;
- в) на запам'ятовування українознавчої лексики;
- г) на послуговування українознавчою лексикою в мовленні [26, 323].

Особливу увагу варто зосередити саме на комунікативних вправах, які передбачають творчі завдання, конструювання різножанрових і різностильових текстів українознавчого змісту, редагування висловлень, моделювання комунікативних ситуацій. Серед них виокремлюють такі: запропонувати кілька

заголовків до тексту, запропонувати розгорнутий план тексту, продовжити текст за поданим початком або написати власний текст, висловити свою позицію щодо почутого, дописати кінцівку, розширити певну частину тексту, створити діалог на основі тексту, описати предмет народного мистецтва, підготувати мінітвір на основі прислів'я чи приказки, підготувати цікаву розповідь для екскурсії. Зрозуміло, що підсилює ефект таких вправ екскурсія, культурно-виховний захід, що розкриває зв'язок мови з життям [23, 97].

Система вирізняльних звичаїв, традицій, переконань певної нації отримує реалізацію в мовленнєвій діяльності, тож школяр, який опановує українську мову водночас вчиться комунікувати в контексті української культури. Формування повноцінної комунікативної компетентності передбачає засвоєння сукупності соціокультурних відомостей, що розкривають зв'язок мови з культурою. Дослідники відзначають важливу роль лінгвонародознавчого аспекту вивчення україноцентричної лексики, який зорієнтований не лише на розбудову активного й пасивного лексикону школярів, удосконалення їхнього зв'язного мовлення, умінь і навичок осягнення значення нових слів та уміле послуговування ними, уточнення значення та сфери вживання вже відомих слів, а й на становлення комунікативної компетенції, яка передбачає й мовленнєву, й соціокультурну. Вивчення мови за цим підходом передбачає оволодіння національним еталоном мовленнєвої поведінки спілкування в багатокультурному соціумі з врахуванням особливостей національного менталітету: характеру, світосприйняття, поведінкових стереотипів. Для успішної реалізації такого вивчення мови, педагог має володіти етнолінгвістичними підходами до мовної освіти, що створює передумови для реалізації значного національно-культурного потенціалу мови [26, 319].

Вивчення значення лексики із національно-культурним компонентом вимагає особливого підходу, особливо, коли семантичні асоціації діють слабо або зовсім відсутні. Ці труднощі можна усунути за допомогою коментарів, які б передували тексту (передтекстова робота) або діяли водночас із його читанням

(текстова робота). Зазначимо, що лінгвометодисти наголошують, що лексична і словникова робота з окресленим пластом лексики має відбуватися саме на рівні текстів та висловлювань культурологічного спрямування. У дослідженнях розрізняють лексичну і словникову роботу. Лексична робота передбачає такі напрями роботи, як ознайомлення із аналізованими словами (основне, лексичне, значення й додаткове, фонове); із їхнім прямим і переносним значеннями; із омонімами, антонімами, синонімами; із функціонуванням різних слів у різних стилях і жанрах; із тематичними групами слів, осердям яких є національно-культурний складник. Словникова робота – це розвиток умінь учнів усвідомлювати потребу вживання україноцентричної лексики в конкретній ситуації, у своїх висловленнях; формування умінь помічати й редагувати лексичні недоліки, створювати та мовленнєво оформлювати свої висловлювання на основі засвоєних знань; розвиток інтересу до роботи над усіма відтінками значеннями народознавчої лексики тощо. Лише поєднання цих робіт у методично обґрунтованій системі дає змогу досягнути системності мовних явищ. Здобуття знань має базуватися на окресленій сукупності знань і мовному чутті. Певні теоретичні відомості творять підґрунтя, що дає змогу практично вдосконалювати мовленнєві уміння і навички, розвивати лексичні уміння і навички [26, 322].

Мовленнєва дія досягає рівня навички при умові отримання таких якостей:

- автоматизованість визначають швидкість виконання операцій і ступінь зниження напруженості;
- стійкість визначають здатність не піддаватися негативному впливові інших автоматизованих дій;
- гнучкість реалізовується в новій ситуації та визначає здатність використовувати новий мовленнєвий матеріал [26, 323].

Ці якості дають змогу мовцеві застосовувати навички в нових мовленнєвих ситуаціях на основі будь-якого лінгвокультурного матеріалу.

Загалом розвиток етнокомунікативних умінь і навичок учнів - це двосторонній освітній процес: з одного боку, це становлення мовної особистості засобами української мови, з іншого, вироблення національного колориту мовлення. Українознавчий підхід до навчання української мови в початковій школі забезпечує принцип інтегративного навчання на основі текстів українознавчого спрямування, у результаті аналізу їхнього змістового й мовного наповнення школярі розбудовують лексикон спеціальними мовними одиницями на позначення понять і явищ етнокультурного змісту. Текстовий матеріал має спонукати учнів до висловлення власної думки, до дискусії, тобто мотивувати до продукування висловлень [26].

Отже, ефективність вивчення україноцентричної лексики зумовлена розвитком таких здібностей, як відчуття, осмислення, сприймання, запам'ятовування, логічне мислення та відтворення. Систематичне та цілеспрямоване вивчення україноцентричної лексики дає змогу реалізовувати пізнавальні, комунікативні, виховні цілі початкового курсу української мови [21, 9].

Саме лексика найповніше репрезентує особистість мовця. М. Пентилюк та ін. зазначають, що вивчення лексичного багатства вимагає уміння розрізняти найтонші відтінки семантики, морфологічні ознаки та синтаксичні функції слів і їхню роль у мовленні. Найповніше значення слова виявляє саме контекст, де реалізовується не лише одне із лексикографічно зафіксованих значень (більшість слів є полісемантами), а й конотативні нашарування, співзначення, асоціативні зв'язки тощо. Уміння послуговуватися українською лексикою формується на основі різнобічного аналізу слова, спостережень за його функціонуванням у дискурсі [24, 54]. Словниковий склад мови творить змістовий компонент мовлення.

Вивчення українознавчих відомостей загалом у початковій школі має свої особливості, зумовлені емоційною чутливістю дітей цього віку, рівнем їхнього образного мислення та здатністю запам'ятовувати. Це спричинює широке

застосування ігрових методик, вивчення пісень, вибудовувати освітній процес на основі спостережень учнів за докільям. Основними методами і формами роботи є цікаві розповіді учителя з використанням конкретного ілюстративного матеріалу, бесіди на основі спостережень учнів, тобто залучення їхнього життєвого досвіду, рольові ігри, інсценізації, ляльковий театр, зустрічі з творцями різних видів мистецтв, відвідання історичних пам'яток тощо [18, 74].

Вважаємо, що сьогодні важливо використовувати відеоматеріали. У рамках сучасної освітньої парадигми роль відеонаочності дещо змінилася. Лише кілька років тому відеоматеріали на уроках могли здивувати та неабияк урізноманітнити освітній процес. Однак стрімкий технічний розвиток, диджиталізація, епідемія ковіду та військове вторгнення спричинили онлайн-навчання, що зумовило різке зростання інтерактивних засобів, цифрових технологій та інновацій в освіті. Окрім того, багато учнів переглядають відео й у вільний час, тож впровадження відеоматеріалів вже не таке інноваційне. Навіть більше: сучасні учні активно створюють і поширюють власні відео. Це варто враховувати і використовувати як інструмент для засвоєння базових знань. Проте відбір відеоматеріалів для освітніх цілей має відбуватися на основі низки критеріїв: вікові особливості учнів, зацікавлення учнів, мета уроку, виучуваний мовний матеріал. Окрім цього, відеоматеріали мають бути сучасними і яскравими, візуально привабливими, близькими учням, мають привертати уваги та бути повчальними. Використання навчальних відео зумовлює розвиток уваги і пам'яті, а також інших видів психічної діяльності школярів. Перегляд в класі створює освітню атмосферу спільної пізнавальної діяльності. Це не лише сприяє переходу мимовільної уваги в довільну, а й згуртовує учнів, зацікавлює їх спільною діяльністю. Важливо, що відео також здатне впливати на запам'ятовування, емоційно впливати на учнів, створювати сприятливу ситуацію для становлення комунікативної і соціокультурної компетентностей учнів. Основною перевагою такого матеріалу є наочна демонстрація, якої важко досягти в умовах кабінету. Це особливо важливо в початковій школі, адже

психолого-фізіологічні особливості молодших школярів роблять методично цінними зображальні наочні матеріали [22]

Узагальнивши досвід учителів щодо використання навчально-пізнавальних відео, окреслимо їхні переваги як засобу навчання:

- активізація пізнавальної діяльності школярів;
- створення освітньої атмосфери, сприятливої для освітньої діяльності учня і вчителя;
- зростання мотивації і відповідно ефективності освітнього процесу;
- урізноманітнення навчального процесу;
- візуалізація виучуваного матеріалу;
- відшліфовування мовних і мовленнєвих навичок;
- вивчення навколишнього світу через відеоматеріали [5; 22].

Скажімо, відеоматеріали про Софійський собор, на основі яких можна провести бесіду, запропонувати написати твір, скласти діалог, усну розповідь тощо. Додамо, що в методичному доробку вже є напрацювання, які можна використати: це розроблений Шишивою-Волошиною О. І. урок “Віртуальна екскурсія “Софійський собор” [37].

Загалом опанування українознавчого матеріалу можна у формах уроку-мандрівки, уроку-теле- і радіопередач, уроку-інсценізації тощо. Це і екскурси в минуле, і дослідження стану екології своєї місцевості, і вивчення пам’яток свого краю тощо [18, 85].

Використання різноманітних методів, прийомів і засобів навчання має підпорядковуватися головними принципами вивчення українознавчих відомостей в початковій школі є:

- доступність;
- емоційність;
- змістовність;
- взірцевість;
- залучення життєвого досвіду;

- відкритість і щирість учительських висловлювань [18, 75].

Взірцевість полягає в тому, що матеріал варто подавати на найкращих (взірцевих) варіантах національного характеру. Робити це треба суголосно із життєвим досвідом: під час свят, зміни пір року, відзначення певних дат тощо. Уроки, на яких подають відомості з українознавства, мають бути спрямовані на те, щоб атмосфера уроку була пронизана зацікавленням інформацією. Важливо залучати наочність і технічні засоби навчання: фотографії, карти, схеми, макети, моделі тощо. Розкривати тему варто у формі “художньо-образного її бачення”, що значно полегшить сприйняття учнями: це і прислів'я, і приказки, пісні тощо [18, 82].

Використання українознавчих матеріалів на уроках у початковій школі сприяє мовному, громадянському, культурному розвитку учнів. Найперше це передбачає вивчення національної культури: ознайомлення з українськими звичаями, традиціями, обрядами, фольклором, що сприяє вихованню любові до рідної мови і рідної землі. Українознавчі матеріали дають змогу досягнути історію та культуру свого народу, що формує національну ідентичність і патріотичні почуття. Через багату фольклорну спадщину (казки, легенди, перекази, прислів'я та приказки, пісні тощо) учні засвоюють ціннісні орієнтири свого народу, його моральні якості [25]. Робота з текстами такого плану розвиває лексикон учнів, уміння аналізувати текст, осмислювати та передавати (переказувати) його зміст, удосконалює уміння будувати власні зв'язні висловлення. Такі матеріали дають змогу поєднувати уроки української мови з мистецтвом (народні орнаменти, ілюстрації, пісні), що робить навчання інтегрованим і емоційно насиченим. Скажімо, на основі сталих висловів ми пропонували молодшим школярам таке завдання, супроводжуючи його бесідою:

1. Поєднай вислови та речення, де їх вжито.

1) Передати куті меду (Н. тв.)	а) Хлопці не вчилися, а горобцям дулі давали.
2) Давати горобцям дулі (Н. тв.)	б) Свято приготували занадто пишним,
тобто передали куті меду.
3) Залити за шкуру сала (Н. тв.)	в) У бабусі ми жили дуже добре, як у Бога за
пазухою

4) Як у Бога за пазухою (Н. тв.)

г) Так хлопці один одному дошкуляли, так заливали за шкуру сала!

Вибери один вислів. Придумай ситуацію, коли можна його використати.

Пропонували також завдання на основі картин відомої української художниці, якому передувала розповідь про саму художницю.

Марія Примаченко стала відомою за своє казкове бачення: усі її картини ніби зображення до казок. Її фантастичні твори яскраві, насичені. Усе життя прожила у селі на Київщині, хоча мала можливість залишитись у Києві. У селі була відома тим, що випікала і прикрашала весільні вироби. А ще була майстерною вишивальницею і шила сорочки. За мотивами картин художниці оформили мультфільм.

Марія Примаченко

- 1) Розглянь картину, опиши зображеного бичка.
- 2) Намалювати (виліпити) свого фантастичного звіра. Розкажи про нього.
- 3) Переглянь мультфільм “Дивосвіт” (епізод 1) за мотивами художніх образів М. Примаченко (<https://www.youtube.com/watch?v=UCOYy7Ff4G8>). Розкажи про побачене. Чого вчить цей мультик? Чи сподобався він тобі?

4) Розіграти сценку на основі мультфільму.

Українознавчі тексти дають змогу поєднувати українську мову з математикою. Скажімо, на основі тексту про Національну бібліотеку про дітей.

Фото з сайту бібліотеки

Національна бібліотека для дітей у Києві була заснована 1 січня 1967 року. Її спроектував Михайло Будилівський. Зверху будівля нагадує велику кам'яну книгу. Для її оздоблення привезли рожеву плитку та мармур, майстри з Прикарпаття виготовили меблі, а паркет привезли з м. Ківерці. Книгозбірня зберігає книги, карти, нотні видання, журнали, аудіо- та відеоматеріали.

Завдання:

- 1) Прочитай і поясни написання слів з великої літери.
- 2) а) Бодліанська бібліотека в Оксфорді заснована в 1800 році. На скільки вона старша?; б) Ярослав Мудрий створив свою бібліотеку в 1037 році. Порівняй вік трьох бібліотек.

Водночас українознавчі матеріали мають відповідати певним критеріям як щодо змісту, так і щодо їх презентації учням:

- доступність, змістовність, образність: тексти та інші матеріали мають бути короткими, яскравими та зрозумілими для учнів початкових класів;

- при опрацюванні тексту (мультфільмів) важливим є добір відповідних методів і прийомів навчання: важливу роль відіграють інтерактивні методи (розігрування сценок за казками, обрядами, створення мініпроектів впливають на розвиток творчості школярів і їхньої комунікативної компетентності; використання наочності, зображень, відео урізноманітнює освітній процес, зацікавлює учнів) [39].

Дослідники вже давно дійшли висновку, що українознавчі відомості не можуть бути обмежені рамками одного предмета, а бути стрижнем освітньої діяльності навчальних закладів, компонентом кожної навчальної дисципліни упродовж усього навчання. Безумовно, для кожного етапу навчання українське народознавство має мати відповідні й різноманітні форми й методи викладу. У початковій школі вони мають ґрунтуватися на ознайомленні з духовним надбання народу насамперед з дитячим фольклором. Так як дитина не може займатися довго одним видом діяльності, тож їх варто поєднувати, тобто створити єдину чітку художньо-естетичну систему впливу на дитину. Головна роль в ній має належати грі, з якою пов'язане виникнення зображальної, літературної, музичної, драматичної діяльності учня. Суть навчальної гри полягає не в результаті, а в процесі. Перевага ігор, базованих на національних традиціях, обрядах тощо в тому, що дитина відтворює вчинки людей певного історичного періоду, здобуваючи необхідні знання, засвоюючи норми поведінки й моралі. На початковому етапі варто поєднувати розповідь учителя з практичною діяльністю учнів, що може бути реалізована в організації народних свят, залученням до екскурсій, творчою роботою на уроках мистецтва тощо. Тож українознавчі відомості треба інтегрувати в навчальний контент [33, 4].

Зміст роботи з українознавчими відомостями має бути реалізований тими методами й прийомами, які відповідають віковим особливостям учнів. Це можуть бути як уроки мистецтва, технологій, так і вивчення літературних творів. Це також може бути добір текстів про природу, географію, історію

України, задач українознавчого спрямування для інших уроків. Відзначають необхідність широкого впровадження в освітню практику заходів на основі народних традицій. Це не лише спосіб залучення учнів до національної культури, а й спосіб їхнього психологічного розвантаження, один з найкращих видів психологічної релаксації. Тобто на основі українознавчих відомостей варто вибудовувати виховні заходи, проводити ранкові зустрічі, організовувати позакласну роботу. Це розкриває ще один аспект використання народознавчих традицій в практиці початкової школи [33, 5].

Народознавчі підходи до освітнього та виховного процесу (календарні свята, ярмарки тощо) роблять його природним, зрозумілим, звільняючи від примусу, абстрактності. Навчання на українознавчих матеріалах як дидактичних засобах проходить максимально наближеним до життя, до потреб учнів [33, 5].

Дослідники зазначають, що важливо, щоб народознавчий матеріал для уроків добирали також з врахуванням регіональних особливостей [33, 5.] Це дасть змогу учням детальне ознайомитися країнознавчими відомостями як компонентом українознавчих. При цьому сьогодні учитель має великий методичний спектр і широкі можливості для вироблення власної системи роботи, концепції впровадження українознавчих відомостей.

Тож проблема вивчення мови в тісному зв'язку з культурою (іншими словами, долучення до духовного багатства народу через засвоєння мови) є надзвичайно важливою і має реалізовуватися в сучасній школі через використання українознавчих відомостей.

2.2. Перевірка ефективності використання українознавчих матеріалів на уроках української мови в початковій школі.

Перевірку ефективності використання українознавчих матеріалів на уроках української мови було проведено в середній загальноосвітній школі № 13 м. Львова в 3-їх класах упродовж вересня-травня 2024-2025 н.р.

Мета дослідження – довести ефективність використання українознавчих матеріалів на уроках української мови в початковій школі.

Завданнями були:

- окреслити методологічні засади дослідження;
- виявити рівень знання учнями українознавчих відомостей;
- розробити завдання на основі текстів українознавчого спрямування та апробувати їх у 3-їх класах зазначеного закладу освіти;
- проаналізувати результати, зробити висновки.

Основою дослідження слугували визначені програмою як обов'язкові для опрацювання малі фольклорні форми (прислів'я, приказки, міфи, легенди, казки тощо) і твори, які охоплюють теми патріотизму, відданості, любові до рідного краю, України, українські звичаї та традиції, а також відомості про письменників. Також було спеціально дібрано або укладено систему текстів різних типів і стилів, які вміщують інформацію україноцентричного характеру, та розроблено завдання мовного, мовленнєвого, комунікативно-творчого характеру до них.

Лінгводидактичною основою дослідження стало поєднання загальнодидактичного інтегративного підходу та власне лінгводидактичного текстоцентричного. Вивчення мовознавчих відомостей у початковій школі має підпорядковуватися комунікативній меті і бути спрямованим також на формування читацької компетентності, яка є основою успішного вивчення всіх предметів загалом і є життєво важливою компетентністю особистості. Тож було обрано подавати українознавчі відомості не відокремлено, а на основі текстів,

що дасть змогу удосконалювати уміння школярів виокремлювати значущу інформацію, важливі деталі, простежувати причино-наслідкові зв'язки, робити свої висновки та оцінювати вже наведені, визначати доцільність і ефективність мовних засобів, виявляти засоби вираження авторського ставлення, зчитувати підтекстові смисли. Саме це враховують при визначенні рівня сформованості читацької компетентності. Розроблені на основі дібраних текстів завдання мовного й мовленнєвого характеру, серед яких особливо акцентовано творчі, забезпечують дослідження мовних закономірностей і формування на цій основі свідомих мовленнєвих умінь (орфоепічних, лексичних, граматичних, правописних, стилістичних, словотвірних), а також опанування виражальних засобів задля створення індивідуального стилю мовлення, що передбачено програмою [31, 3–6].

У дослідженні враховано дані звіту про оцінювання читацької компетентності випускників початкової школи 2024 р. Результати засвідчують, що високий поріг сформованості читацької компетентності подолали 13,5% випускників 4 класів, середній - 49,6%, базовий - 82,3%. Тобто сформованість читацької компетентності на високому рівні в 13,5% школярів, на середньому - в 36,1%, на базовому - 32,75%, а 17,7% (передбазовий рівень) учнів демонструють обмежені навички роботи з текстом, часто не можуть віднайти явно зазначену інформацію, зробити простий висновок, визначити основну думку [16, 123]. Тож навчання українознавчих відомостей і мовних явищ на основі тексту спрямоване ще й на розвиток читацької компетентності учнів, адже учні осягають світ не ізольовано, сегментарно, а інтегровано. Це особливо актуально для підручників, в основі яких інтегроване вивчення української мови та читання, як-от підручник І. Большакової, М. Пристінської “Українська мова та читання” (3 клас) [2–3], адже тексти цих навчальних книг мають забезпечувати реалізацію і комунікативної компетентності, і читацької.

Перед дослідженням ми проаналізували контент цих підручників щодо вміщених українознавчих відомостей. На нашу думку, цих відомостей не

достатньо, їх відображає здебільшого перша частина: автори пропонують невеликі тексти про українську мову, про кіборгів, про чумаків; біографічні тексти про Лесю Українку, Івана Франка, Катерину Білокур та ін.; народну легенду “Кам’яна голова”, народні казки “Пан Коцький”, “Котигорошко”, загадки, прислів’я та приказки про вареники, також пояснено слова *борщ*, *бандура*, уведено в контекст номени *легінь*, *плай* [2-3].

Дослідження охоплювало три етапи. На першому промоніторили рівень знань українознавчих відомостей учнів, а також опитали вчителів щодо цього. Усі учителі погодилися, що учні володіють українознавчими відомостями, але на не достатньому рівні.

Анкета для учнів

1. Назви столицю України.

2. Що є національним символом України:

- хрест,
- сонце,
- тризуб.

3. Яке свято відзначають українці навесні, коли прикрашають писанки:

- Різдво,
- Великдень,
- Покрова.

4. Як називається український народний танець:

- вальс,
- гопак,
- полонез.

5. Відомий український поет і художник, автор “Кобзаря”:

- Іван Франко,
- Тарас Шевченко,
- Андрій Шевченко.

6. Вертеп - це:

- великодній танець,
- прикрашений сніп пшениці,
- різдвяне дійство з колядками.

7. Чого нема на українських вишиванках:

- маків і барвінку,
- ружі і колосків пшениці,
- колібрі та ківі,
- жар-птиці,
- кола, трикутники, ромби.

8. З яким святом пов'язана ватра?

- Різдво,
- Андріївські вечорниці,
- Івана Купала.

9. Який речі не належить жінкам:

- шаровари і жупан,
- очіпок і дукачі,
- плахта і намітка.

10. Які музичні інструменти не характерні для українців:

- трембіта,
- сурми,
- литаври,
- волинка.

Результати опитування в експериментальному класі наводимо в таблиці.

Рівень досягнень	% учнів
Високий рівень (9-10 правильних відповідей)	16 %
Достатній (7-8 правильних відповідей)	47 %
Середній (5-6 правильних	32 %

відповідей)	
Низький (менше 4 правильних відповідей)	5 %

Анкетування підтвердило не високий рівень україноцентричних знань учнів. Відзначимо приблизно однакові результати і в контрольному класі: 14 %, 50 %, 31 %, 5% відповідно.

На наступному етапі ми розробили завдання (дїбрали або написали тексти українознавчого спрямування, зображення, мультфільми розробили до них завдання мовного, мовленнєвого, літературознавчого, українознавчого характеру) й апробували їх зазначеному вище закладі освіти. Однак ми не обмежилися лише текстами, а й використовували картини українських художників, відео й інші матеріали українознавчого характеру.

Насамперед ми намагалися подати учням цікаві, сучасні тексти, пов'язані з іменами відомих українців, зокрема тих, про яких згадано в підручниках, однак максимально наповнені виучуваними мовними одиницями та українознавчими відомостями. Тож ми використовували вірші сучасних поетів, а також тексти, написані на основі інтерв'ю, спогадів, розповідей, досліджень тощо, при цьому намагалися вибудувати системну роботу над цими текстами.

Наведемо приклад пропонованих нами завдань на основі матеріалів про Різдво.

Висловлення, усні та письмові, а також різноманітні мовленнєві комунікативні завдання (скласти діалог, розіграти сценку, дати відповіді на запитання, пояснити однокласнику, що зображено, тощо) ми пропонували виконувати учням на основі картин українських художників на різдвяну тематику (Софії Панчишин, Дмитра Артима, Наталії Дерев'янка, Олега Шупляка та ін.) [27], що розширить уявлення школярів про українську культуру та українське мистецтво.

Для розкриття цієї теми ми використовували й твори сучасних українських поетів.

Завдання 1.

*У кожного свята свій колір і смак
І, звісно, свій запах, без нього ніяк.
Погодьтеся, то не порожні слова:
Найкращий на світі - це запах Різдва!
Як сяє убрана в гірлянди ялинка!
Як хвоєю пахне у нашій хатині!
Матуся до сирника сипле родзинки,
Дідусь примостив дідуха коло скрині!
І так воно солодко пахне, що ух –
Ялинка, родзинки, і сіно, й дідух!
А ще як бабуня затіє розчину
І тісто замісить легкою рукою –
Спече пампушки на велику родину,
Що скоро до хати прийде з колядою! (Мар'яна Савка) [28].*

I. Блок українознавчий.

- Що ви знаєте про Різдво? Розкажіть, як святкують Різдво у вашій сім'ї?

Об'єднання учнів у команди, які мають виконати проекти і презентувати: “Різдвяний дідух”, “Різдвяна випічка”, “Різдвяні страви”, “Різдвяні традиції”, “Історія найвідомішої у світі колядки”.

II. Блок літературознавчий.

- Який настрій навіює вірш? Якими словами це передано?

- Доберіть назву вірша.

- Що означає вислови “порожні слова”, “легка рука”? Чому так говорять?

- Доберіть рими до слів ялинка, скриня, родина, коляда.

- Складіть усну розповідь “Чим для мене пахне Різдво?”

III. Блок мовознавчий.

- Скільки речень у тексті? Які ці речення за метою висловлювання?

Подумайте, як треба читати це вірш.

- У реченні *Матуся до сирника сипле родзинки* підкресліть головні слова.

- Випишіть із вірша іменники. Доберіть до них форму однини чи множини відповідно.

- Випишіть із вірша по одному іменнику чоловічого, жіночого і спільного роду. Проаналізуйте їх.

- Пригадайте, коли ми вживаємо апостроф. Запам'ятайте написання слів свято, різдвяний.

Завдання 2.

При цій малій нехитрій коляді
все менше нас: мороз на голос тисне.
Вмерзає слово у грубезний лід,
як риба – до весни (а лід розтане? трісне?).
Змерзає коляда у кожен звук –
і тут не допоможуть нам кожухи,
не виручить і пташка тетерук,
якщо наш хор хисткий і слабодухий... (Іван Малкович)

I. Блок українознавчий.

- Про яку українську традицію йдеться у вірші? Розкажіть про традиції колядування у вашій родині.

- Які колядки ви знаєте?

- Об'єднання учнів у команди, кожна з яких має підготувати й презентувати в класі колядку на вибір.

II. Блок літературознавчий.

- Що ви знаєте про Івана Малковича? (розповідь учителя, перегляд відеоматеріалів про письменника і видавця)

- Знайдіть у вірші порівняння.

- Виконайте аналіз обраної колядки за схемою: назва, авторський чи народний твір, жанр, головні герої, про що в ній йдеться, для чого її створили.

III. Блок мовознавчий.

Словникова робота (хисткий – нестійкий, невпевнений, кволий, слабодухий – нерішучий, безсилий).

Виписати й по одному іменнику жіночого та чоловічого родів.

Завдання 3. Переглянь мультфільм “Різдвяна казка” за мотивами оповідання Марка Черемшини “Сльоза” на сайті Всеосвіта

<https://vseosvita.ua/blogs/rizdviani-ukrainski-multfilmy-iaki-var-to-podyvytys-razom-z-ditmy-77698.html>)

- Подумай і розкажи, чому потрібно допомагати ближнім.
- Чи віриш ти в дива? Хто може здійснити диво?
- Склади і запиши два речення на основі мультфільму, визнач в них головні слова.
- Розкажи, як святкували Різдво в мультфільмі.

Завдання 4.

- Прочитай спогади Віктора Винника. Чи знаєте ви хто це? (Розповідь учителя)
- Про які традиції святкування Різдва ти вже чув, а про які прочитав вперше?
- Чи подобаються тобі традиції “шукати гриби” і робити вареники з копійками?
- Добери заголовок до тексту.

Мовознавчий блок.

- У другому реченні визнач головні слова.
- Зверни увагу на написання слова Різдво. Запиши 2-3 назви свят.
- Напиши невелику розповідь про святкування Різдва в твоїй родині.

Найяскравіші спогади про Різдво асоціюються з дитинством у 80-ті роки. На свята традиційно усі діти та внуки приїжджали до батьків. У той час зими ще були справжніми: снігу насипало до дротів ліній електропередач.

Дід вносив живе ягня до хати: по тому, як воно себе поводило, визначали, яким буде рік. На підлогу стелили солому, в якій розсипали цукерки. Діти шукали ласощі: це називалося “шукати гриби”. Була традиція робити вареники з копійками. Це було так круто знайти гроші в тих пирогах!

Цікаво нам було колядувати. По селах ходили вертепи, це було дуже особливо, адже патрулі розганяли це дійство. Тоді святкувати Різдво було

заборонено. Мені не багато років було, але я пишався, що ми йдемо колядувати (за спогадами Віктора Винника) [34].

Завдання 5. Прочитай текст.

Різдво в домі Франків

До Святої вечері намагалися готувати дванадцять традиційних страв, але сім'я була не дуже заможною, тому виходило по-різному. Головною стравою була кутя та узвар. Ймовірно, мак до куті тер сам тазда – Іван Франко. Його діти розповідали, що на зиму тато купував пів мішка чорносливу, який, напевно, давали до куті. Письменник вважав кутю староруською стравою з трьох головних інгредієнтів: пшениця, мак, мед. Серед страв також був борщ з вушками на рибі, голубці, пироги. Пирогами називали і вареники, і печені пиріжки, і пампушки. Ольга Франко готувала багато пиріжків з капустою, колючим горохом і пригощала ними колядників. Серед святвечірніх страв були сливки і грушки. Грушка – один із символів сучасного музею “Дім Франка”. Грушка – це символ повноти життя і символ родинності.

Напередодні свят виконували улюблену коляду Івана Франка “Бог Предвічний”, виносили дідух і шопку. У салоні (діти називали цю кімнату Сибіром, бо вона була дуже холодною) ставили ялинку і дідух. За вечерею користувалися столовим сріблом [14].

Блок українознавчий.

- Чому на Святвечір готують дванадцять страв?

- Які традиційні страви готували на Різдво в домі Івана Франка? Що тебе здивувало? Які з цих страв готують на Різдво у твоїй родині нині?

- Порівняй, як пригощали колядників у той час і як зустрічають колядників сьогодні.

- Об'єднайтеся в групи і підготуйте проєкт про дідух і шопку.

Блок літературознавчий.

- Яка твоя улюблена колядка? Розкажи або заспівай.

- Розкажи на основі тексту і вже відомої тобі інформації, яким ти уявляєш Івана Франка.

Блок мовознавчий

Словникова робота: *газда* – господар, хазяїн; шопка – різновид вертепу, вертепна скриня.

Стилістичний експеримент. Прочитай колядку “Бог предвічний”, заміни застарілі слова сучасними відповідниками. Зроби висновок. Запиши у вигляді невеликого есе “Чому сьогодні треба вживати застарілі слова?”.

Завдання 6.

Різдво в домі Лесі Українки

Ізидора, наймолодша сестра Лесі, згадувала, що в їхній хаті завжди дотримувалися українських традицій із святкування Різдва Христового. Леся рідко була на свята вдома, бо через важку хворобу на зиму змушена була їхати в теплі краї. Вона писала мамі з Кавказу, як їй сумно, бо не чує ні колядок, ні щедрівок.

На Волині в той час ходили вертепи – гуртки, що ставили різдвяну виставу з піснями-колядками. Ходили також колядники з Різдяною зіркою. Улюбленим персонажем дітей була “Коза” – це хлопчик у вивернутому хутром наверх кожусі, який веселив всіх різними жартами. Поводир “Кози” вітав господарів зі святами, бажав здоров’я і всякого гаразду, а колядникам віддячували ласощами.

У Києві Лесині сестри і брат теж ходили колядувати до знайомих українських родин. Їх гостили і давали гроші на якусь благородну ціль, наприклад, на книжки до бібліотеки.

На Святу Вечерю готували пісний борщ з грибами і рибою, пиріжки з капустою, з рисом і рибою, кутю й узвар з різної сушені. Кутю хрещеники носили до хрещених батьків. Приємний звичай! Прийде дитина, подасть маленький полив’яний горщикок куті, а його хрещений батько чи мати обдаровують чимось [40].

Блок українознавчий

1. Чи зацікавила тебе розповідь про святкування Різдва в сім'ї Лесі Українки? Чим саме?
2. Як характеризує Лесю інформація про те, що вона сумувала, бо не чула колядок і щедрівок?
3. Що роблять сучасні діти на Різдво?
4. Пригадай, які фільми про Різдво. Які традиції зображено там? Що спільного з святкуванням Різдва в Україні?
5. Уяви, що ти опинився на Різдво в сім'ї Лесі Українки. Розкажи про своє життя там.
6. Розкажи про найцікавішу подію, яка відбулася з тобою на Різдво.

Блок мовознавчий

1. Прочитай текст. Підкресли слова, написані з великої літери. Поясни, чому їх так пишуть.
2. Відшукай одне слово, в якому різниться кількість букв і звуків.
3. Зверни увагу на написання слів полив'яний і святкувати. Поясни.
4. Відшукай у тексті окличне речення. Зачитай його. Зачитай його так, ніби в кінці речення стоїть крапка. Зроби висновок.

Повторення вивченого

1. Випиши з тексту по два;
 - іменники, які відповідають на питання хто? і що?;
 - власні і загальні назви;
 - іменники жіночого і чоловічого роду;
 - іменники в однині і множині.
2. Які іменники в тексті мають лише форму множини?
3. Запиши по одному іменнику жіночого й чоловічого родів. Підкресли початкові форми іменників.
4. У написанні яких іменників допущено помилки?

Сестрою, Лесьою, кутею, ціллю, персонажем, хлопчиком, краєм, борщом.

Задання комунікативно-творчого характеру

1. Усно перекажи текст.
2. Склади з однокласником чи однокласницею діалог про минулі й сучасні традиції святкування Різдва.
3. Напиши лист Лесі Українці, яка лікується на Кавказі на свята. Розкажи, що ти напишеш Лесі? Чому?

На основі таких текстів можна проводити навчальні й контрольні аудіювання.

Завдання для аудіювання

1. Чому Леся Українка рідко бувала вдома на Різдво?

- через хворобу;
- через навчання на Кавказі;
- через відпочинок на морі.

2. Чому сумувала Леся на Різдво?

- бо не бачила вертепу;
- бо не чула колядок і щедрівок;
- бо була дуже хворою.

3. Хлопчика у вивернутому хутром наверх кожусі називали

- вертепом;
- колядником;
- козою.

4. Колядники ходять з:

- дідухом;
- Різдвяною зіркою;
- Різдвяною торбою.

5. Лесині сестри і брат збирали заколядовані гроші на:

- солодощі;
- іграшки;

- книжки для бібліотеки.

6. Кому носили кутю діти на Різдво?

- сусідам;

- дідусеві і бабусі;

- хрещеним батькам.

7. На Різдво в сім'ї Лесі Українки готували:

- кутю й узвар;

- вареники з капустою;

- голубці з грибами.

8. Установи відповідність між дією та її виконавцем

1) Ставили різдвяну виставу з колядками.

2) Обдаровували за принесену на свята кутю.

3) Ходили колядувати до знайомих родин.

А) Хрещені батьки Б) Лесині сестри і брат В) Вертеп

9. Яке прислів'я найбільше відображає зміст тексту?

- Різдво іде, коляду веде;

- Люди колядують, а павуки працюють;

- У який день тижня Різдво, в такий треба починати жнива.

10. Який вислів найбільше передає головну думку тесту?

- Усюди добре, а вдома найкраще.

- І чужому наuczайтесь, й свого не цурайтесь (Т.Шевченко)

- Що не край, то свій звичай.

Результати аудіювання наводимо в таблиці.

Рівень досягнень	% учнів
Високий рівень	27 %
Достатній	52 %
Середній	21 %
Низький	0 %

Відзначимо, що результати аудіювання, яке виконували учні контрольного класу, дещо нижчі: 20 %, 48 %, 26 %, 6 % відповідно. Це пояснимо більшою зацікавленістю учнів самим текстом і систематичністю роботою над текстами українознавчого спрямування.

Оцінювання письмової інформації проводили на основі читання й розуміння тексту про Різдво в родині Івана Франка в експериментальному класі й програмового тексту в контрольному. Учні експериментального тексту правильніше і розгорнутіше відповідали на запитання, змогли виконати всі запропоновані завдання, змогли віднайти явно зазначену інформацію, зробити висновки, визначити основну думку. Тобто навчання українознавчих відомостей на основі тексту сприяло розвитку читацької компетентності учнів.

Порівняння діагностувальних робіт у двох класах з теми “Іменник” продемонструвало дещо кращі результати в експериментальному класі:

Рівень досягнень	% учнів (експериментальний клас)	% учнів (контрольний клас)
Високий рівень	27 %	23 %
Достатній	52 %	48 %
Середній	21 %	25 %
Низький	0 %	4 %

Порівняння результатів усних і письмових висловлень учнів теж продемонструвало дещо вищі показники в експериментальному класі (оцінювали змістовність, зв’язність, чіткість, багатство, виразність, грамотність мовлення):

Рівень досягнень	% учнів (експериментальний клас)	% учнів (контрольний клас)
Високий рівень	31%	20 %
Достатній	52 %	46 %

Середній	17 %	30 %
Низький	0 %	4 %

Як бачимо, результати в експериментальному класі кращі. Це підтверджує ефективність використання українознавчого матеріалу на уроках української мови в початковій школі. Найперше учні більше дізнаються про свій народ, його культуру, історію, мистецтво. Такі дидактичні матеріали урізноманітнюють освітній процес, зацікавлюють учнів, мотивують їх до вивчення української мови, що й підтвердили результати оцінювання.

Отже, вивчення української мови на засадах українознавства – процес органічний і дуже актуальний сьогодні, бо не лише зацікавлює учнів пізнавальними текстами, що є найкращим матеріалом для вивчення мовних понять і явищ, а й сприяє національно-патріотичному становленню школярів. Використання такого матеріалу дасть змогу інтегровано вивчати навчальний матеріал з української мови та читання, урізноманітнювати форми роботи на уроці, а ще слугуватиме мовним взірцем для учнів початкової школи.

Висновки

Використання українознавчих матеріалів передбачає вивчення національної культури та формування на цій основі ціннісних орієнтирів, розширення світогляду через вивчення мистецтва, розвиток комунікативної компетентності учнів.

За сучасними підходами до вивчення української мови навчальний контент має охоплювати матеріал, який дасть змогу краще пізнати свою країну, народ, його культуру й традиції, тобто йдеться про поєднання лінгвістичної, комунікативної спрямованості мовної освіти завдяки дотриманню стрижневого українознавчого принципу подачі навчального матеріалу. Досягнути цього можна завдяки використанню матеріалів з українознавчою інформацією: текстів, відео, які містять відомості про славетних українців, про українську історію, культуру, мистецтво, особливості національного характеру. Україноцентричні відомості є дієвим засобом формування патріотизму, української національної ідентичності. Водночас тексти українознавчого спрямування є ефективним дидактичним матеріалом для реалізації мети мовно-літературної освітньої галузі в початковій школі, яка передбачає не лише здатність спілкуватися українською мовою для культурного й національного самовияву, а й формування шанобливого ставлення до культурної спадщини.

Важливим і яскравим джерелом формування україноцентричного світогляду є опанування народознавчої лексики, яку трактують як неоднорідну за походженням лексику, семантика якої відображає специфічні риси як матеріальної, так і духовної культури народу. Україноцентрична лексика є джерелом мовного і мовленнєвого розвитку учнів, а також засобом формування їхньої національної свідомості, що дуже важливо в сучасних реаліях. Роль цієї лексики можна сформулювати так: а) розбудовує лексикон молодших школярів, робить мовлення учнів змістовнішим і виразнішим, сприяє розумінню учнями походження та значення власних українських назв, топонімів, прислів'їв, приказок, фразеологізмів; стимулює становлення мовної

особистості, здатної послуговуватися українською мовою як засобом пізнання і самовираження; б) утверджує моральні цінності, пов'язані з традиціями українського народу; формує в учнів патріотизм, гордість за свій народ, шанобливе ставлення до рідної мови, відчуття краси рідного слова, його мелодійності й образності. Через вивчення українознавчої лексики не лише розвивається мовна особистість учня, а й формується культурна й національна ідентичність.

Відбір матеріалів українознавчого спрямування має поєднувати освітній і світоглядно-виховний потенціал, щоб водночас формувати в учнів комунікативну компетентність і стимулювати виховання національних почуттів, національної ідентичності, патріотизму, поваги до історії Української держави, її культури, мови, розвиток світоглядних орієнтирів здобувачів освіти як носіїв національних цінностей. Навчання на матеріалі таких текстів має на меті засвоєння знань про різні стилі й жанри, опанування національно маркованих, діалектних мовних одиниць та визначення їхньої стилістичної ролі, засвоєння етноетикету та використання норм самовираження в процесі комунікації, формування вмінь продукувати власні національно-культурні тексти на основі здобутих знань. Тексти українознавчого спрямування треба доповнювати різними видами завдань: традиційними лексико-граматичними вправами, завданнями стилістичного характеру, змістові вправи, комунікативні завдання. Особливу увагу варто зосередити саме на комунікативних вправах, які передбачають творчі завдання, конструювання різножанрових і різностильових текстів українознавчого змісту, редагування висловлень, моделювання комунікативних ситуацій.

Вивчення українознавчих відомостей у початковій школі має свої особливості, зумовлені емоційною чутливістю дітей цього віку, рівнем їхнього образного мислення та здатністю запам'ятовувати. Це вимагає широкого застосування ігрових методик, використання відео, вивчення пісень, побудовування освітнього процесу на основі спостережень учнів за довкіллям.

Ефективному опрацюванню українознавчих відомостей сприяє застосування інтерактивних методів і різноманітної наочності. Основними методами і формами роботи є цікаві розповіді учителя з використанням яскравого ілюстративного матеріалу, завдання на основі мультфільмів, бесіди на основі спостережень учнів для залучення їхнього життєвого досвіду, рольові ігри, інсценізації, інтегроване вивчення творів мистецтва, екскурсії тощо. Використання різноманітних методів, прийомів і засобів навчання має підпорядковуватися головними принципами вивчення українознавчих відомостей в початковій школі: доступність, емоційність, змістовність, вірцевість, залучення життєвого досвіду, відкритість.

Перевірку ефективності використання українознавчих матеріалів на уроках української мови було проведено в середній загальноосвітній школі № 13 м. Львова в 3-ix класах упродовж 2024-2025 н.р. Ми дібрали або написали тексти українознавчого спрямування, зображення, мультфільми розробили до них завдання мовного, мовленнєвого, літературознавчого, українознавчого характеру й апробували їх. Використовували також картини українських художників, мультфільми й інші матеріали. Пропонували учням цікаві, сучасні тексти, написані на основі інтерв'ю, спогадів, розповідей, досліджень тощо, намагаючись зацікавити учнів. Тексти максимально наповнювали виучуваними мовними одиницями та українознавчими відомостями. Оцінювали різні види діяльності учнів (аудіювання, говоріння, читання, письмо). Результати в експериментальному класі виявилися кращими: учні правильно й розгорнутіше відповідали на запитання, виконували запропоновані завдання, віднаходили явно зазначену інформацію, робили висновки, визначали основну думку. Усні й письмові відповіді були змістовнішими, лексично багатшими, виразнішими. Учні також продемонстрували вищий рівень опанування мовних відомостей.

Водночас учні більше дізналися про свій народ, його культуру, історію, мистецтво. Запропонований дидактичний матеріал урізноманітнив освітній процес, зацікавив учнів, мотивував їх до вивчення української мови, сприяв

розвитку читацької компетентності молодших школярів. Це підтверджує ефективність використання українознавчого матеріалу на уроках української мови в початковій школі.

Список використаної літератури

1. Алейникова А. В. Сучасні вимоги до уроків мови періоду Нової української мови. На Урок : освітній проєкт. 19 лютого 2021 р. <https://naurok.com.ua/suchasni-vimogi-do-urokiv-movi-periodu-novo-ukra-nsko-shkoli-223035.html>
2. Большакова І. О., Пристінська М. С. Українська мова та читання: підруч. для 3 кл. закл. загал. серед. освіти. Ч. 1. Харків: Вид-во “Ранок”, 2020. 112 с.
3. Большакова І. О., Пристінська М. С. Українська мова та читання: підруч. для 3 кл. закл. загал. серед. освіти. Ч. 2. Харків: Вид-во “Ранок”, 2020. 112 с.
4. Вишневецький О. Український виховний ідеал і національний характер (витоки, деформації і сучасні виклики): Вступ до системного дослідження. Дрогобич: Видавець Святослав Сурма, 2010. 160 с.
5. Відеоматеріали як інструмент підвищення мотивації учнів молодшого шкільного віку. Видавництво Лінгвіст. <https://surl.lu/igerfw>
6. Гагізова О., Сорочук Л., Кононенко А. Українознавство в системі національно-патріотичного виховання учнівської молоді: досвід учителя та творче втілення практичної майстерності. Українознавство в освітньому просторі. Вісник НДІУ. 2023. №1. С. 134 – 150. <https://visnyk.ndiu.org.ua/article/view/292985/291274>
7. Галаєвська Л. В. Текстоцентричний підхід до формування мовленнєвих умінь і навичок учнів та його реалізація в підручнику української мови. Проблеми сучасного підручника. 2017. Вип. 19. С. 68-79. http://nbuv.gov.ua/UJRN/psp_2017_19_10
8. Гірняк С. П. Українознавче виховання учнів у концепції Василя Пачовського. Українська мова. 2021. № 4 (80). С. 127–143.
9. Даренська В. Українознавство як інтегративна культурологічна дисципліна. Філософія освіти. 2009. № 1-2 (8). С. 310 –324.
10. Дашкевич Я. Українознавство, україністика, україніка. Еволюція понять та їх майбутнє. Другий міжнародний конгрес україністів. Львів, 1993. С. 3–11.

11. Ісаєвич Я. Українознавство – україністика – українські студії. Покликання університету: 36. наук. пр. / Відп. ред. О.Гомілко. Київ: «ЯНКО», 2005. С. 266–278
12. Єрмоленко С. Мова і українознавчий світогляд: монографія. Київ: НДІУ, 2007. 444 с.
13. Жайворонок В. Знаки української етнокультури. Словник-довідник. Київ : Довіра, 2006. 703 с.
14. Забазнова Н., Дусько І. Кутя з чорносливом, грушки та пиріжки: як святкували Різдво у родини Франків. Суспільне Львів. 6 січня 2023. <https://suspilne.media/lviv/352506-kuta-z-cornoslivom-gruski-ta-pirizki-ak-svatkuvali-rizdvo-u-rodini-frankiv/>
15. Закон України “Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності” від 13.12.22 року N 2834-IX. Офіційний портал Верховної Ради України. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>
16. Звіт про результати третього циклу загальнодержавного зовнішнього моніторингу якості початкової освіти 2024 р. Частина I. Навчання в кризових умовах: читацька, математична та природничо-наукова компетентності випускників початкової школи / Т. Лісова (основний автор), Г. Бичко, В. Терещенко, В. Горох, А. Нікитчук, М. Мазорчук, Т. Вакуленко ; наук. ред. Т. Вакуленко, В. Терещенко ; за ред. Г. Бондаренко ; Український центр оцінювання якості освіти. Київ, 2025. 311 с. https://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2025/04/Zvit-ZZMYAPO-2024.-CHastyna-I_na-sajt.pdf
17. Зорівчак Р.П. Реалія і переклад (на матеріалі англomовних перекладів української прози). Львів, 1989. 215 с.
18. Козлов А. В., Ковпик С. І. Методика викладання українознавства в школі: навчальний посібник. Київ: Твім інтер, 2010. 115 с.
19. Кононенко В. Символи української мови. Івано-Франківськ: “Плай”, 2013. 270 с.

20. Кононенко П. Українознавство як наука і навчальна дисципліна. Історія українознавства: навч. посіб. / за загальною редакцією П. П. Кононенка. Київ: Академвидав, 2011. 512 с.
21. Левченко Т. М. Збагачення мовлення учнів 5-7 класів етнокультурознавчою лексикою : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Київ, 2001. 18 с.
22. Молодик К. Відео – улюблений учнівський формат? Ефективні сценарії використання на уроках у скарбничку учителям. Нова українська школа: вебресурс. <https://nus.org.ua/2024/04/14/video-ulyublenyj-uchnivskyj-format-efektyvni-stsenariyi-vykorystannya-na-urokah-u-skarbnychku-vchytelyam/>
23. Мушировська Н. Українознавчі засади викладання української мови за професійним спрямуванням студентам спеціальності “Культурологія”. Нова педагогічна думка. 2021. № 4 (108). С. 91–98.
24. Пентиліук М. І., Нікітіна А. В., Горошкіна О. М. Концепція когнітивної методики навчання української мови. Дивослово. 2004. № 8. С. 5–10.
25. Половець В. М. Українознавство. Курс лекцій: навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. Чернігів: Просвіта. 2006. 216 с.
26. Прісовська Г., Антонюк О. Безеквівалентна та фонова лексика у викладанні української мови як нерідної. Міжкультурна комунікація: проблеми та перспективи : зб. наук. праць / відп. ред.: М. Л. Дружинець ; Південноукраїнський нац. пед. ун-т ім. К.Д. Ушинського [та ін.]. Одеса : Поліграфіст, 2012. С. 318–324.
27. Різдяні дива в картинах українських митців. Український контент. <https://kontent-ua.com/2020/01/rizdvyani-diva-v-kartinakh-ukrai%CC%88nskikh/>
28. Савка М. Вірші. Мала сторінка. <https://surl.li/dgnleg>
29. Савченко О. Перспективи модернізації системи освіти в Україні в умовах Болонського процесу. Українознавство. 2006. № 1. С. 115–118.
30. Струк А. В. Теоретичні і методичні засади формування лексико-народознавчої компетентності майбутніх учителів початкової школи. Дис. на

- здоб. ст. доктора наук. 13.00.02 - Теорія і методика навчання (з галузей знань). ДЗ "Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника". Івано-Франківськ, 2020. 424 с
31. Типова освітня програма, розроблена під керівництвом Шияна Р. Б. 3–4 клас. <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-1-4-klas/2022/08/15/Typova.osvitnya.prohrama.1-4/Typova.osvitnya.prohrama.3-4.Shyyan.pdf>
32. Тупиця О., Зімакова Л. Безеквівалентна лексика: проблеми визначення. Рідне слово в етнокультурному вимірі. 2012. С.251 – 258.
33. Українознавство: конспект лекцій / Ред. Ковальчук Л. . Київ: “МАУП”, 2005. 392 с.
34. “У той час зими ще були справжніми”: львівські музиканти про традиції Різдва. ZAXID.NET. 6 січня 2021 року. https://zaxid.net/u_toy_chas_zimi_shhe_buli_spravzhnimi_n1512695
35. Фаст О. Л., Хом’ярчук О. П. Організаційно-педагогічні аспекти підготовки майбутніх учителів початкової школи до гуртової роботи з українознавства. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: зб. наук. пр. 2020. Вип. 70. С. 167–171.
36. Цимбалюк В. Державні стандарти і українознавство. *Українознавство*. 2006. № 3. С.98–101.
37. Шишова-Волошина О. І. Урок “Віртуальна екскурсія “Софійський собор””. Всеосвіта. 30.01.2023. URL: <https://vseosvita.ua/lesson/virtualna-ekskursiia-sofiiskyi-sobor-366718.html>
38. Шляхова В. В. Українознавчі засади мовної освіти: монографія. Київ, 2009. 118 с.
39. Чабайовська М., Омельченко Н., Кальчук М. Освітні програми курсу українознавства за вибором для закладів загальної середньої освіти «Я люблю Україну» (1-2 та 3-4 класи). Тернопіль: Астон, 2020. 40 с.

40. Як святкували Різдво в домі Лесі Українки. Нова бібліотека Софії-Мудрості 29 грудня 2021 року <https://www.newlib.org.ua/iak-sviatkuvaly-rizdvo-v-domi-lesi-ukrainky/>